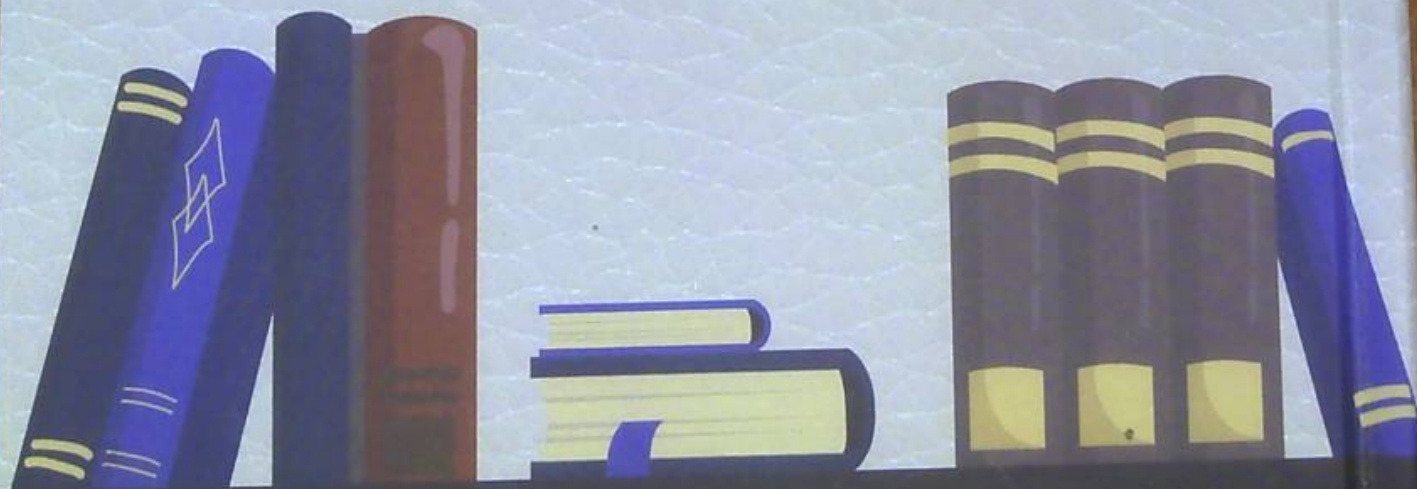

ראובן גפני

פותר סידור

מסע בעולמם
של סידורי ארץ ישראל
בעת החדשה

פּוֹתַח סִידוּר

מסע בעולמם
של סידורי ארץ ישראל
בעת החדשה

ראובן גפני

הוצאת מכללת הרצוג – תבונות
אלון שבות

Reuven Gafni

Opening a *Siddur*

A Journey through the World of Modern Eretz-Israel Siddurim

עריכה: אב"י ונגרובר

עיצוב, עטיפה והפקה: סטודיו ולדמן בע"מ

הספר רואה אור בסיוע קרן המחקר במכללה האקדמית כנרת

ISBN 978-965-7086-96-4

©

כל הזכויות שמורות
להוצאת מכללת הרצוג – תבונות
המכללה האקדמית הרצוג
אלון שבות 9043300
טל': 02-9937333
פקס: 02-9932796
2022

תוכן העניינים

פתח דבר

9

הסידור הארץ-ישראלי בעת החדשה

היסטוריה, משמעות, פענוח

12

מדף ראשון

ישן, חדש ומה שביניהם - סידורי היישוב האשכנזי

41

תפילה בגופן של בית אבא: עלייתו והיעלמותו של סידור "אור מציון"

44

"עיני הקורא תחזינה מישרים": סידור "תפלת כל פה" והשפעתו

47

יש ריבוי אחר ריבוי: "סדור השלם כל בו"

50

אנציקלופדיה יהודית לתפילה: סידור "מנחת ירושלים"

53

הדור החדש של הסידורים של פעם:

חודש סיוון, יהודים הונגרים וסידור "בית תפלה"

56

סידורי היישוב הישן, הדור השלישי: סידור "מקור הברכה"

58

וצריך לחדש בה דבר: "סדור תפלה המבואר" ומשמעותו

61

השכל, הרגש והמחשבה: סידור "תפלת יוסף עם פסקי משנה ברורה"

64

להזכיר את הרב של עזה: הוצאת פלדהיים וסידור "תפלת ישראל"

66

המולד המחודש של הירח בן יומו: סידור "אשי ישראל"

68

מדף שני

בין ספרדים לעדות המזרח - זהות, תודעה, עדתיות

71

להתפלל עם הבן איש חי בירושלים: צאלח מנצור וסידורי "תפלת ישרים"

74

בירושלים בשנות השבעים: סידור "אמרי פי"

77

רגע לפני המהפכה: "רינת ישראל לספרדים ועדות המזרח"

80

דומה לא־דומה: מ"רינת ישראל" לסידור "תפלה למשה"

82

לכבודה של עיר: הוצאת לוגאסי ו"תפלת ירושלים"

85

88

- 94 הנוסח האחד של יהודי מרוקו? סידור "נחלת אבות"
97 בין טריפולי לירושלים: הרב יעקב רקח, נוסח יהודי לוב וסידור "עוד אבינו חי"
100 דברים שבכתב: סידור "שערי תפילה" והוצאת פאר הקודש
102 איזמיר, יהוד, קדומים: סיפורו של סידור "משאת שלמה חיים"
104 מעורב ארץ-ישראלי: סידור "עת רצון", ספרדי-חסידי
107 געגועים עמומים לטרום החורבן: "הרנה והתפלה" של יהודי יאנינה בירושלים

מדף שלישי

שאמי, בלדי, דרדעי

- 111 שיחתם של עורכי סידורים: "תכלאל תורת אבות"
114 על משמרת "כניס בית אֶלְאֶסְטָא": הרב יוסף צובירי וסידור "כנסת הגדולה"
117 מ"שיבת ציון" ל"שיח ירושלים": סידוריו של הרב יוסף קאפח
(מאת ד"ר דורון יעקב)
120 נוסח תימני-סוציאליסטי: ישראל קיסר, ההסתדרות ו"תפלת שבטי ישראל"
123

מדף רביעי

מדור המדינה לדור הגאולה

- 127 הסידור כפרויקט לאומי: "מפי עוללים" וסיפורו
131 "למען ישראל וארץ חיי קדשו": סידור "עולת ראיה"
134 מדינה מתפללת על עצמה: "סדור לחיילי צבא הגנה לישראל", 1952
137 רוחות חדשות בתל אביב: "עבודת ישראל", הוצאת סיני
140 הרגע של כותבי התפילות: "תפארת ציון החדש", תחזקנה, ותפילת הנוטעים שנשכחה
142 סידור ממלכתי שהקדים את זמנו? "תפלת ישראל" (מאת ד"ר שמעון פוגל)
144 בין תפילה למקדש: סידור "ובנה ירושלים"
146 קמעא קמעא: סידור "יחד שבטי ישראל"
149 "פעמי גאולה": סידור תפילה חסידי-ציוני חדש
152 נעדרי צה"ל ברחוב מאה שערים: סידור "בית תפלה - הר ציון"

- 163 להתפלל באמ"ת: סידור "שיח ישראל"
166 נוסח, עיצוב ופיוטים שנעלמו: מחזורי "רינת ישראל" (מאת ד"ר שמעון פוגל)
169 תפילה לימים לאומיים: מחזור קורן ליום העצמאות
172 הסידור כפולמוס אידאולוגי: "בית מלוכה ליום העצמאות"
175 תפילת הקהילה והמשפחה: סידור "שמחות" ליום ירושלים

מדף חמישי

חסידיים, מקובלים ואנשי מעשה

- 177 סיפורו של מכבש דפוס היסטורי: שמואל הלוי צוקרמן וסידור "חדש מציון"
180 סידורו האישי של מדפיס חסיד חב"ד: ישראל דב פרומקין ו"זכרון ירושלם"
183 יפו והמושבות בנגלה ובנסתר: הרב נפתלי הרץ הלוי ו"סידור הגר"א"
185 שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו: הרב אבורביע, הרב שלוש וסידור "שלום ירושלם"
188 משולחנו של האדמו"ר הזקן: סידור "תהלת ה'" (מאת יהושע בהר"ב)
191 "לחשוב אותיות שמדבר בגשמיות": סידור "כתב אשורית"
194 דברים שבעל פה: סידור "רחובות הנהר"
197 אל "קול אליהו" וממנו: על אחדים מסידורי הרב מרדכי אליהו
199 בין מרכז הרב לפוניבז': סידורי "אבני ברק"
202 עיקרו של סידור: חסידות ביאלא וסידור "חלקת יהושע"
204 בשולי אדרתו של הגאון: "אזור אליהו" וסידורי הגר"א
207 לפסוק עם, להתפלל בלי: "מחזור הגר"א" לחג הפסח
210

מדף שישי

תפילה חינוכית וחינוך לתפילה

- 213 סידור חינוכי ה"מתפלל בעצמו": "שירה חדשה"
216 להתפלל עם מיס לנדאו בירושלים: סידור תפילה לתלמידות ביה"ס אווילינה דה-רוטשילד
219

מדף שביעי סידורי נשים ונערות

סידור לאישה ההלכתית: "קרבן מנחה"
סידורן של הבלתי רשמיות: "אור ודרך לתלמידות"
לאם, לבת ולשידוך הגון: סידור "תפלת חנה"

מדף שמיני מחול לארץ ישראל

פרשבורג, וינה, בודפשט, תל אביב: הוצאת סיני וסידור "מאירת עינים"
מ"ספרד שעל הדנובה" לעיר העברית הראשונה: "תפלת בני ציון"
ויקרא שם המקום ההוא: מוסקבה, "מחנים" וסידור "שערי תפילה"
מירושלים לרומה ובחזרה: סיפורו של "סידור־לון"
עתידין סידורים שבחוף לארץ שיעלו לארץ ישראל:
סידור ארטסקרול "לפי מנהגי ארץ ישראל"
רב לשוניות לרגע: סידור "קול יהודה" בעברית ובהונגרית

מדף תשיעי אל מחוץ לגבולות המגזר - סידורי־היכרות למבוגרים

שער למתחיל: סידור "שערי תפילה"
בין המגזר למחוצה לו: סידור "כלל ישראל"
ועיון תפילה כנגד כולם: סידור "אבי חי"
לשקוע מעט יותר עמוק בכיסא: "ממן אליך - ספר השבת"
למוטט את חומת הזרות: סידור "אור ישראל"

חתימה

זפתח

פתח דבר

ספר זה, המוקדש לסיפוריהם של למעלה משבעים סידורים שראו אור בארץ ישראל בעת החדשה, נוצר במידה רבה בעקבות סדנת המחקר "התפילה היהודית המודרנית במדינת ישראל",

שהתקיימה במכון שכטר בירושלים, בחודש טבת תש"ף (ינואר 2020). בעקבות הסדנה - שאת קיומה יזמתי בצוותא עם חברי ד"ר שמעון פוגל, ושבמהלכה הציגו המשתתפים מחקרים מרתקים וחדשניים על עולם התפילה הישראלי - התחלתי לשלוח מדי שבוע, לקבוצה שמנתה כמה מאות קוראים, סקירות קצרות על אודות מגוון סידורים שראו אור בארץ ישראל בעת החדשה. הסקירות התייחסו - ולו על קצה המזלג - לסוגיות שונות של נוסח, עיצוב ומנהגים; זהות קהילתית, עדתית ופוליטית; וכמובן גם להקשר האידאולוגי שבו נוצר ועוצב כל סידור. במהלך הכתיבה הסתמכתי בראש ובראשונה על עיון בסידורים עצמם, אך גם על מקורות כתובים מסוגים שונים, עיתונאיים, מחקריים ותורניים. בחלק מן המקרים נסמכו הדברים גם על שיחות עם עורכי הסידורים עצמם - ואין ספק שהדבר סייע לי בהבנת סוגיות שונות בצורה מוצלחת יותר.

הסקירות הקצרות, שלשמחתי הגיעו עד מהרה גם לידיהם של חוקרים, תלמידי חכמים, עורכים ומתפללים בכל רחבי הארץ, העשירו מאוד את ידיעותיי על עולמו של הסידור המודרני, בייחוד בהקשרו הארץ־ישראלי והישראלי. התגובות המגוונות שקיבלתי עודדו אותי להמשיך ולכתבן מדי שבוע (גם לאחר חתימתו של ספר זה), ואף הביאו ליצירתן של היכריות מחקריות וחברתיות שונות. הודות לכך, מעת לעת שולבו בסקירה השבועית רשימות מיוחדות מאת כותבים נוספים, ואף אלו נכללות בספר זה, ברשות כותביהן ובמקומן המתאים.

אמנם, מאליו מובן שבמסגרת סקירות כה קצרות, לא ניתן להציג את הדברים באופן סדור או מעמיק דיו, כי אם אך להצביע באופן ראשוני על ייחודו של כל סידור, או על אחדות מהתופעות החברתיות, ההלכתיות והאידאולוגיות המצויות בבסיס עריכתו והפצתו. בהקשר זה ייאמר כי בחרתי בראש ובראשונה את הסידורים שמשכו את עיניי - וכי כותב אחר היה בוחר מן הסתם בסידורים אחרים, או מביט בדברים מזווית שונה לחלוטין. על הבחירה השפיעו במידה ידועה גם בתי גידולי המשפחתי, התורני והקהילתי, ועיסוקי ארוך השנים בנוף בתי הכנסת של ירושלים קיבל אף הוא

שהביא אותי באופן טבעי להתמקד לא אחת בסוגיות הנוגעות אליו, לעיתים על חשבון רכיבים אחרים, חשובים ומסקרנים לא פחות. לפיכך, רשימת הסידורים שנסקרה, איננה מתיימרת להיות מדגם מייצג ממש של כלל הסידורים שראו אור בארץ ישראל בעת החדשה, ואף לא בהכרח של התופעות השונות שהם מבליטים. עם זאת, הגיוון התקופתי, העדתי והאידאולוגי הנכלל בה, הופך אותה בכל זאת, כך אני מקווה, לשיקוף מוצלח של נופ הסידורים הארץ-ישראלי כולו - לפחות זה האורתודוקסי. הסידורים החוץ אורתודוקסיים, חרף העניין הרב הטמון בהם, לא נסקרו במסגרת זו מאחר שההקשר האידאולוגי וההלכתי שעמד ברקע יצירתם, שונה מאוד מזה האורתודוקסי, ומחייב דיון נפרד בהם ובמשמעותם.

הכתיבה השבועית שהפכה עד מהרה לחלק משמעותי (ומהנה במיוחד!) מהשבוע המשפחתי הביאה אותי לדפדף תחילה פעם נוספת בסידורים מוכרים שהיו מצויים ברשותי וברשות בני משפחה נוספים. בשלב הבא הביאה היא גם להיכרות ראשונה עם מגוון רחב מאוד של סידורים נוספים, בשלל נוסחים, שאת רבים מהם מצאתי בתחתית מדף הספרים בבתי כנסת, בבתי מדרש ולעיתים גם בחנויות ספרים - במקום מגוריי ומחוצה לו. בהקשר זה אני חב תודה עמוקה לכל השואלים, המציעים והמגיבים - באופן אישי או מעל דפי הרשת - שסייעו לי כל אחד בדרכו, העניקו לי ידיעות שלא הייתי נחשף אליהן בכוחות עצמי, וחייבו אותי לא אחת לתקן ניסוחים או אבחנות שלא נבדקו או נוסחו כהלכה.

ההצדקה שבקיבוץ ובהצבתן של הסקירות זו לצד זו, נשענת בראש ובראשונה על ההנחה שמצוי בהן מידע רב שאינו קיים במחקרים קודמים, וממילא אינו נגיש לציבור הרחב. מעבר לכך כוללות הן התרשמויות אישיות שלי - או כאלו המתבססות על כותבים קודמים - שאני תקווה שגם בהן ייצא ערך. בין כך ובין כך, לפחות בחלק מן המובנים ערכן של הסקירות גדול יותר כשהן מוצבות האחת לצד חברתה. זאת, מאחר שפרטים שונים הנוגעים לסידור אחד, רלוונטיים מאוד גם לדיון בסידורים אחרים ובייחודם.

די לאפשר קריאת רוחב נושאית של חלק מן הסקירות, הסובבת סביב סוגה מסוימת או סביב נוסח נפילה אחד, קובצו כלל הקטעים בספר סביב כמה שערים נפרדים. אלו מתייחסים הן לסוגיות של יסודי; סידורים ספרדיים ומזרחיים לדורותיהם; סידורים תימניים; סידורים היישוב האשכנזי הישן ובלטים בכוונת מכוון; סידורים חינוכיים; סידורים המיועדים לנשים ולנערות; סידורים שנערכו זמנתם ובדמותם של אישים שונים; סידורים שהועלו מן הגולה לארץ ישראל; וסידורים המיועדים לציבור שאיננו בקיא בסידור ובעולם התפילה. הסדר הפנימי של כל אחד מן השערים הינו על פי כרונולוגי, אך לעיתים סודרו הדברים באופן אחר, מסיבות שונות. לכל אחד מן השערים

והעושה צדק לפחות עם חלק מן הסידורים הבולטים שלא זכו לסקירה משל עצמם. כך למשל, סיפורו המוכר של סידור "רינת ישראל" האשכנזי הקלאסי, שלא היה טעם להקדיש לו סקירה מלאה, מוצא את מקומו בהקדמה לשער המוקדש לסידורים הלאומיים - ודומה שאכן שם מקומו.

מאליו מובן כי יש סידורים שמקומם יכירם ביותר משער אחד, אולם תקוותי כי חלוקה זו תמצא את הצדקתה בעיני הקוראים, וכי באמצעות המפתח ניתן יהיה להשלים את החיפוש אחר מושגים ואישים שהוזכרו בסקירות השונות. זאת ועוד, כדי לאפשר עיון מעמיק יותר בסוגיות שונות, בסיומן של חלק מן הסקירות שולבה המלצה קצרה לעיון נוסף במחקרים קודמים או מקבילים: הן אלו הנוגעים לסידור עצמו, והן אלו הנוגעים לאחת הסוגיות התמטיות המרכזיות הנכללות בסקירה.

בראשית הספר נוסף פרק מבוא סדור, המוקדש לשלושה נושאים עיקריים: סקירה מתמצנת מאוד של תולדותיו הבסיסיות של סידור התפילה; התפתחות היצע הסידורים בארץ ישראל בעת החדשה, ומשמעותו החברתית וההיסטורית; וסקירת הרכיבים המעצבים והמבטאים את זהותו של כל סידור, והמהווים צוהר שבאמצעותו ניתן לפענח את ייחודו ואת משמעותו. זאת, גם כעין הצעה של האופן שבו יש לגשת לחקירת סידור חדש, ושל הכלים העומדים לרשותנו בנסותנו להציבו בהקשר רחב יותר. בחלקו האחרון של הספר שולבה חתימה ספרותית אישית, העוסקת בסידוריה של ירושלים בדור הקודם.

את תודתי על השלמת ספר זה, אני חייב - כתמיד - בראש ובראשונה לבני משפחתי הקרובה, ובייחוד אורית, המלווה לאורך שנים את כתיבתי ואת מחקרתי, בתמיכה, בעידוד, ובנכונות אינסופית לשמוע, לקרוא, להגיב ולהציע. התמקדותו של המחקר הנוכחי בסידורי תפילה, המצויים מדרך הטבע גם בבית ובסביבתו, הפכה את כלל בני הבית לשותפים פעילים עוד יותר במחקר - ועל כך תודתי הכפולה. מבחינה תוכנית נעזרתי פעם אחר פעם בחברי שמעון פוגל, הבקיא להפליא בעולמם של הסידורים בעת החדשה, ושליווה את המלאכה מראשיתה בעצה, בהדרכה ובהצעת אבחנות שונות. כמו תמיד, חייב אני תודות עמוקות גם לספרנים הנדיבים בכמה וכמה ספריות (ובהם לידידי הקרוב ואיש הספרייה הלאומית, יצחק [צ'יקו] גילה), שנרתמו לסייע לי בלב חפץ, חרף אתגרי השנים האחרונות ומגבלותיהן.

בשלב עריכת הספר והפקתו, נסתייעתי מאד בעצתם ובעינם הטובה של מנהל הוצאת תבונות, ד"ר אורי ספראי, של העורך הרב אב"י ונגרובר, ושל המעצבת זהבה ולדמן. תודתי לכולם על הזריזות, על התבונה ועל הרגישות.

ראובן גפני, שדמות מחולה, תשפ"ב

הסידור הארץ-ישראלי בעת החדשה

היסטוריה, משמעות, פענוח

סידור התפילה, על שלל נוסחאותיו וצורותיו, הוא ככל הנראה הספר הנפוץ ביותר בעולם היהודי באלף השנים האחרונות, הן במספר העותקים המודפסים, והן בשימוש בהם. למרות זאת, דומה שעולם המחקר לא הקדיש לו לאורך השנים את תשומת הלב המלאה שהוא ראוי לה. אמנם, מחקרים רבים מספור נכתבו על אודות קורותיהם, עיצובם ונוסחאותיהם של רכיבים שונים בעולם התפילה, כמו גם בעולם המנהג העוטף אותה.¹ עם זאת, מעטים יחסית עסקו בקורותיו ובהשתלשלותו של הסידור עצמו, כמוצר נבדל ומוגמר, תוך התייחסות למעשה הסידור (המורכב מתוכן ומצורה), להגדרתו ולהיקפו, ותוך אימוץ נקודת מבט רב ממדית, הנוגעת הן לרכיביו הליטורגיים והנלווים המשתנים; הן לתשתיתו האידאולוגית וההלכתית; הן לעיצובו הפיזי והגרפי; והן לאופן שבו הוא משקף מהלכים חברתיים, קהילתיים, עדתיים ואידאולוגיים.² סידורים אחדים, שהייתה להם חשיבות היסטורית מכרעת, זכו אמנם לעיסוק מחקרי ממוקד, אך אף זאת בעיקר תוך התמקדות בתוכניהם ההלכתיים והליטורגיים, והרבה פחות מכך תוך התייחסות לקשרים הפנימיים שבין רכיביו השונים

לעניין זה יצינו, למשל, מחקריהם היסודיים והקלאסיים של נפתלי וידר (התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, ירושלים תשנ"ח) של דניאל גולדשמידט (מחקרי תפילה ופיז, ירושלים תשל"ט) ושל חוקרים נוספים. לסקירות היסטוריות סדורות ומקיפות על כלל עולם התפילה וסדריה המשתנים לאורך הדורות, ראו: י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב 1972; ש' רייך, התפילה היהודית: מבט חדש על תולדות הליטורגיה היהודית, אור יהודה תש"ע. לסקירה בעלת אופי מעט יותר פופולרי ראו למשל: ח' מאק, מבוא לתפילות ישראל, תל אביב תשס"ב; הנ"ל, תפילה ותפילות, ירושלים תשס"ו. עמ' 65-223. סקירות ומחקרים נוספים, בהם ממוקדים יותר, יוזכרו בהמשך פרק זה, כמו גם במבואות לשערי הספר השונים.

למבט ממוקד בקורותיו ובהתפתחותו של סידור התפילה עצמו, ראו: אלבוגן, שם, עמ' 265-280; רייך, שם, למשל ובפירושו של יצחק (זליגמן) בר לסידור הקלאסי "עבודת ישראל". שלמה טל, עורך סדרת הסידורים "רינת ישראל", הקדיש אף הוא לימים חיבור ממוקד לקורותיו של הסידור, נוסחאותיו ומנהגיו (הסידור בהשכלות ישראל, תשמ"ה [בעיקר חלק א]). לסיכום סכמתי ופופולרי של קורות של הסידור, על נוסחאותיו, ראו למשל: ע' אבן-ישראל שטיינזלץ, הסידור והתפילה

של הסידור, למשמעותם הקהילתית מרחיקת הלכת, ולאופן שבו הם משקפים את המקום ואת הזמן שבהם נוצרו.³ סידורים בני העת החדשה, יש להדגיש, כמעט לא זכו לתשומת לב מעין זו.⁴

על רקע כל הנאמר, ספר זה מהווה ניסיון להביט מקרוב, במבט ראשוני אך רב ממדי, בקבוצה של כ-70 סידורים ארץ-ישראליים בני העת החדשה: אחדים מהם שהודפסו במחצית השנייה של המאה התשע עשרה; עוד כמה שהודפסו בתקופת המנדט; ורובם המכריע סידורים שהודפסו בישראל, מאז הקמת המדינה ועד היום. כלל הסידורים משתייכים לעולם התפילה וההלכה האורתודוקסיות, והעיון בהם ובייחודם מתמקד לאו דווקא בנוסח התפילה עצמו, כי אם בכלל הרכיבים המייחדים כל סידור והופכים אותו למה שהוא. זאת, תוך התייחסות למקום ולזמן שבו הופיע כל סידור, ולא אחת גם להקשר האידאולוגי והחברתי שבו יש לפרש את עצם הופעתו.

כדי להציב את סקירת הסידורים בהקשר היסטורי ותרבותי רחב יותר, מוקדש פרק זה, בחלקו הראשון, לתיאור (ראשוני) של כמה מן הפרקים העיקריים בתולדותיו ובהתפתחותו של הסידור כספר מודפס, בייחוד בעת החדשה ובמרחב הארץ-ישראלי. לאחר מכן תיסקרנה בקצרה אחדות מן הדרכים שבהם מבדל עצמו כל סידור מחבריו המצויים על אותו המדף. הפניית תשומת הלב אל דרכים אלו, יכולה לסייע בפענוח ייחודו של כל סידור, ובהבנת האופן שבו הוא משקף את דמותם ואת ערכיהם של העורכים ושל המתפללים בו גם יחד.

אל הדפוס וממנו: שורשים, מאפיינים ודפוסים

התגבשותה ההדרגתית של התפילה היהודית החלה כבר בראשית האלף הראשון, ונמשכה בהתמדה לאורך תקופות המשנה והתלמוד, הגאונים וימי הביניים. גם הכינוי "סדר תפילה" מצוי כבר במקורות התלמודיים, ואולם סידור התפילה המוכר לנו - במשמעותו הנדונה בספר זה - הוא במידה רבה תוצר של מהפכת הדפוס ושל השפעותיה.⁵

אמנם, על פי רוב נהוג לתאר את אחדים מחיבוריהם של הגאונים כסידורי התפילה הראשונים, ואולם 'סידור' המוקדם של רב נטרונאי גאון נכתב למעשה כתשובה הלכתית הנוגעת לסדר אמירת "מאה ברכות" ביום, וגם חיבוריהם המלאים יותר של רב עמרם גאון ורב סעדיה גאון (שהשפעתם הרבה היא

3 בהקשר זה, דומה שיותר מכל נחקרו סידורי הגאונים, סידור הרמב"ם, סידור רש"י ומחזור ויטרי (שיוזכרו כולם להלן), ומן העת החדשה זכו לתשומת לב מיוחדת, בין השאר, סידור האר"י, סידור הרש"י וסידור הגר"א.

4 לניתוח מעמיק וייחודי אחד של משמעותם הרב-ממדית של סידורי תפילה עדכניים במרחב המזרחי הישראלי ראו: נ' ליאון, חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית, ירושלים תש"ע, עמ' 83-109; הנ"ל, 'סידורים במהפכה: על הארגון החברתי של סידור התפילה הספרדי הפופולרי', נ' רובין וש' גוזמן כרמלי (עורכים), כוחן של מילים: אנתרופולוגיה של טקסטואליות יהודית, ירושלים תשפ"ב, עמ' 195-215.

5 על הכינויים

של נוסחי תפילה שונים, נוצרו בשלהי ימי הביניים שפע של מנהגי תפילה שונים, שהבדילו במגוון דרכים בין קהילה לקהילה, ותרמו אף הם לגיוון הרב שבסדרי התפילה.¹⁰

מצב זה, של ריבוד מנהגי וליטורגי רחב ומעמיק במיוחד, השתנה באופן מתמשך אך דרמטי כתוצאה ממהפכת הדפוס ומהשפעתה, בעולם היהודי כמו מחוצה לו. כך, מעבר לקיבוע ההדרגתי של מספר נוסחי תפילה מובילים - אשכנזי, ספרדי-מזרחי, תימני - ולהיעלמותם של נוסחים מקומיים שלא זכו לדפוס ולפיכך לא נשתמרו, שינתה הדפסתם של הסידורים גם את התייחסותו של הציבור לסדרי התפילה, ואת מידת מעורבותו בה. בניסוחו של רייף:

מספרן הגדול של האינקונבולות ושל המהדורות של סידורי התפילה האשכנזיים, הספרדיים והאיטלקיים שהופקו במאה השש עשרה... הבטיחו שעתידם של טקסטים כאלו לא יהיה תלוי באופן בלעדי בעבודתו של מעתיק, בזיכרונם של החזן בבית הכנסת או בגחמתו של צנזור או של צורר... הרחבת הידע וחיזוקו היו עוד תופעה שהפיקה תועלת ניכרת מהופעתו של הספר המודפס... ככל שתוכנם של הסידורים נעשה מתוחכם יותר, כך הם הכילו לא רק את נוסחי התפילות עצמם, אלא גם הוראות בנוגע לשימוש בהן, סיבות להתאמתן והצדקות להכללתן בסידור. הסדר... נאלץ גם הוא לקבל החלטות שנוגעות לארגון הטקסט, ולא היה מנוס מכך שהכרעות כאלה ישפיעו על הקורא... כעת חל שינוי מסוים במעורבותם של בני הקהילה, ממשוה שאינו יותר מהקשבה, לקריאה ממשית של הטקסט.¹¹

אמנם, כפי שהראה זאב גריס, במאה השנים הראשונות הודפסו סידורי תפילה מעטים, באופן יחסי. זאת, במקביל להמשך העתקה מסורתית של כתבי יד של סדרי ונוסחי תפילה בידי הקהילות השונות או בידי אישים פרטיים. עם זאת, סקירה כרונולוגית מקיפה יותר, של כלל המתרחש בעולם הדפוס היהודי מן המאה השש עשרה ועד שלהי המאה התשע עשרה, מעלה שסידורים וקבצי תפילות היו לימים המוצר הנדפס ביותר, וזכו למספר רב במיוחד של מהדורות, נוסחים וגרסאות.¹² מספרם הרב של הסידורים שהודפסו, במאות השנים הבאות, נבע בראש ובראשונה מן הצורך היוזמי של יהודים בסדרי תפילה קבועים, ובהתבוללות המתמדת של הסידורים שבהם השתמשו. כן נבע הדבר מכך שהדפסת הסידורים הייתה זולה בהרבה מהדפסת חיבורים הלכתיים, דרשניים ופרשניים קנוניים, שעלו על הסידור בהרבה בהיקפם, וממילא גם במידת ההשקעה הכספית שנדרשה להדפסתם.

10 לתיאור של מהלך זה ומחיריו החברתיים ראו למשל: אלבוגן (לעיל, הערה 1), עמ' 275-276. בהקשר זה מן הראוי להזכיר למשל את ספר **מנהגי המהרי"ל**, שחובר בראשית המאה החמש עשרה והפך למעצבו הבולט ביותר של עולם המנהג האשכנזי (ראו למשל: י' זימר, 'ספר מנהגים דבי המהרי"ל', **עלי ספר** יד (תשמ"ז), עמ' 59-87). לסקירה רחבה על התפתחות עולם המנהגים ומשמעותו, ראו: י' זימר, **עולם כמנהגו נוהג: פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וולגוליהם**, ירושלים תשס"ו.

היוצאת מן הכלל, בתקופה זו, ושנכתבו אף הם בעיקר מתוך מטרה ליישב ספקות הלכתיים) אינם סידורים במובן המודרני של המילה, ולא קיבעו את סדרי התפילה בציבור באופן שבו נעשה הדבר בעידן הדפוס.⁶ יתר על כן, מתקופת הגאונים ומימי הביניים מצויים בידנו אלפי כתבי יד - מלאים או חלקיים - של קטעי תפילה, המשקפים בעיקר את המקום ואת הזמן שבו נוצרו (במידה שהדבר ידוע), ואשר נכתבו מן הסתם ממגוון סיבות אישיות או מעשיות: צרכים פרטיים של חזנים או של פוסקי הלכה, או הרצון להעלות על הכתב קטעי תפילה שאינם נאמרים באופן יומיומי, ולפיכך אינם זכורים על פה. שפע כתבי היד - ושלל הנוסחים ובני-הנוסחים המתועדים באמצעותם - מעידים על מציאות ליטורגית רבודה במיוחד, הרחוקה מאוד מעולמם של נוסחי התפילה המיוצבים הרבה יותר, בסידורי התפילה בני מאות השנים האחרונות.

היעדר הקיבוע הרחב של סדרי התפילה, בתקופת כתבי היד, הביא מטבע הדברים ליצירת מגוון רחב מאוד של מנהגים וסדרים מקומיים, שרק חלק קטן מהם שרדו, והמשקפים מידת השפעה משתנה של מנהגים קדומים - בעיקר בבליים או ארץ-ישראליים - על סדרי התפילה בקהילות השונות. אמנם, גם מתקופת ימי הביניים מוכרים לנו כמה כתבי יד בולטים ומלאים יותר של סדרי תפילה - דוגמת סידור רש"י ומחזור ויטרי, או סדר התפילה שצייר הרמב"ם לספרו משנה תורה - ואולם לצידם התקיימו ללא ספק שפע של מסורות וסדרים נוספים, הן באירופה והן במזרח, שרק חלקם מוכרים לנו כיום.⁷ רק בהדרגה, לאורך מאות השנים הבאות, החלו נוצרים מספר נוסחים דומיננטיים בולטים ומקובלים יותר, ששיקפו בתוכניהם ובמבנם הפנימי מסורות קדומות, מרחבי השפעה תרבותית וגיאוגרפית משתנים, ויחס לא אחיד לרכיבים קבליים ואחרים.⁸ אולם אף אלו אחרות, דוגמת זו העתיקה שנהגה באיטליה.⁹

לסדרי התפילה עצמם נוספה במשך השנים גם מעטפת מנהגית עשירה ומגוונת מאוד, שהפכה במקרים רבים למקודשת, כמעט באותה המידה של הטקסט הליטורגי עצמו. כך, לבד מקיומם

6 על סידורי הגאונים ומשמעותם לאורך הדורות ראו למשל: גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 407-420; הנ"ל, **סדר רב עמרם גאון**, ירושלים תשל"ב; וידר (לעיל, הערה 1), עמ' 559-658.

7 על נוסחו, מבנהו וגרסאותיו של מחזור ויטרי (כמו גם הקשר בינו ובין סידור רש"י שקדם לו) ראו למשל: י"מ תא שמע, (זה), על סדר התפילה של הרמב"ם ראו למשל: ד' גולדשמידט (עורך), **סדר התפילה של הרמב"ם עפ"י כ"י אוקספורד**, ירושלים תשי"ח.

8 על אופן חדירתו והשפעתו של עולם הקבלה על נוסחי התפילה במרחבים שונים, ראו למשל: אלבוגן (לעיל, הערה 1), עמ' 281-291; א' ספראי, 'נוסח התפילה והפולמוס על מנהגי התפילה בדורות שלאחר גירוש ספרד', **דעת** 85 (תשע"ח), עמ' 365-388; י' תבורי, 'אב הרחמים או אב הרחמן? פרק בתולדות השפעת האר"י על הסידור הספרדי', **א' ארליך** (עורך), **התפילה בישראל: היבטים חדשים**, באר שבע תשע"ו, עמ' 375-398.

9 לייחודו ולשושן של הנוסח האיטלקי ראו למשל: גולדשמידט (לעיל, הערה 1), עמ' 398-407. **סדר תפילות כמנהג בני רומה כפי הנהוג בירושלים ע"פ** (לעיל, הערה 1).

ברחבי העולם.¹⁶ עם זאת, בשל הצורך לשווק את הסידורים במחירים זולים במיוחד, ובשל העובדה שהעורכים והמדפיסים לא היו כולם בקיאים בדבר, הופיעו מרבית הסידורים באופן פשוט למדי מבחינה גרפית, ומרושל מאוד מבחינת ההקפדה על נוסח התפילה ועל עיצובם של יתר מרכיבי הסידור. בהקשר זה יצוין כי כבר בפולין של המאה השש עשרה והשבע עשרה התעוררו מחאות של קבוצות רבנים נגד מדפיסי הסידורים, שאינם מקפידים דיים על נוסח התפילה ודיקה, וטענות מסוג זה הושמעו פעם אחר פעם גם במאות השנים הבאות.¹⁷ יתר על כן, בניגוד לדפוסים בולטים של התלמוד הבבלי, ובהמשך גם של רכיבים אחרים בארון הספרים היהודי - דוגמת השולחן ערוך - שעיצובם הפך קנוני ושהופצו בצורתם הגרפית הקבועה כמעט בכל רחבי העולם היהודי - עיצובם של סידורי התפילה נותר מגוון מאוד באופיו, וגם תוכניהם שיקפו את המגוון העשיר במיוחד של מנהגי תפילה שנוצרו במאות השנים שקדמו לכך. כך, חרף המעמד המיוחד שזכו לו מספר סידורים בודדים, לא זכה אף סידור למעמד קנוני מוביל, ועיצובה המודפס של התפילה המשיך להיעשות באופן משתנה ודל למדי, כמעט מכל בחינה שהיא: הדגשתם הגרפית של קטעי תפילה שונים נעשה באופן לא עקבי ולא מנומק; גופנים שונים שימשו באותו סידור ללא קו מנחה; והסדר הפנימי של הסידור השתנה אף הוא מאוד מסידור לסידור.¹⁸

הניסיונות הממשיים יותר ליצור סידורים קנוניים שיהיו מקובלים על חלקים נרחבים בעולם היהודי, הן מבחינת עיצובם הפיזי והן מבחינת ההכרעות הליטורגיות והתוכניות שנכללו בהם, עתיד היה להתרחש מאוחר יותר, בעיקר בארץ ישראל: במידה מועטה בתקופת המנדט, ובמידה משמעותית בהרבה בעשורים הראשונים שלאחר הקמת המדינה.¹⁹

פני הזמן והחברה - סידורים ארץ־ישראליים בעת החדשה

בין אירופה ליישוב הישן: הדור הראשון של סידורי הארץ

כאמור, כמו במרחבים גאוגרפיים אחרים, גם בארץ ישראל הודפסו מאז ראשית העת החדשה מגוון סידורים, ששיקפו - ולו במידה מסוימת - את אופייה ואת גיוונה המתמשך של החברה היהודית המקומית. כך, בספרה של שושנה הלוי על אודות הספרים שראו אור בירושלים בשנים 1841-1890, מסווגים 16 ספרים כסידורים/מחזורים, וכמות דומה לזו כספרי תפילות הנאמרות

16 על תפלת החדש, ייחודו ומעמדו ראו: ר' תורג'מן, 'מהדורותיו של סדור 'תפלת החדש' ותפוצתו בעדות ישראל', **מורשתנו** י' (תשנ"ו), עמ' 227-229.

17 רייף (לעיל, הערה 1) עמ' 247-248.

18 תודתו לפרופ' זאב גרים, שבשיחות עמו על נושא זה הובהרו הדברים. ראו גם: רייף (לעיל, הערה 1), עמ' 248-250.

לעלותה הנמוכה יחסית של הדפסת הסידור, נודע לימים גם מחיר נלווה ובעל משמעות: שלא כמו ספרים קנוניים אחרים, שהמעבר מכתב יד לדפוס קיבע במידה רבה את נוסחם המוביל, הודפסו הסידורים לאורך הדורות במגוון רחב מאוד של הדגשים ונוסחים, כמו גם של הרכיבים ההלכתיים והמנהגיים השונים שנוספו בתוכם. זאת, תוך שקהילות שונות משתמשות בדפוס לעיתים בכוונת מכוון, כדי לשמר את מנהגיהן ואת סדרי תפילתן המדויקים, על מנת שאלו לא יאבדו ויישכחו.¹⁴ מעבר לכך, לצד הפצת סידורי התפילה הבסיסיים, החלו מודפסים מאז ראשית העת החדשה קבצי תפילות חדשות, שנועדו להיאמר בהזדמנויות שונות - באופן פרטי או בציבור - בבית הכנסת, בבית הקברות, בבית המשפחה, ובמרחבי חיים נוספים. תפילות מעין אלו הודפסו לעיתים בפני עצמן, אך לא אחת שולבו גם בתוך סידורי התפילה הרגילים. הכללתן הייתה אופן נוסף שבו בידלו את עצמם סידורים חדשים מסידורים קודמים, והצדיקו את הופעתם.¹⁵

הסידורים, בנוסחיהם השונים, הופקו בכל מרכזי הדפוס היהודי, מאז המאה השש עשרה ואילך. תחילה בעיקר באיטליה, בחצי האי האיברי ובקושטא; לאחר מכן גם בפראג ובאמסטרדם; ומאז ראשית המאה התשע עשרה גם במרכזי הדפוס החדשים שצמחו בוויילנה, בוורשה, בלבוב ובווינה. בהתאם לאופי הבינלאומי המובהק של עולם הדפוס היהודי, במרבית המרכזים הגדולים נדפסו סידורים במגוון רחב של נוסחים - אשכנזיים וספרדיים גם יחד - ואלו הופצו בקהילות שונות בכל חבי העולם.⁴⁵ גם בארץ ישראל, כפי שיתואר בהמשך, החלו נדפסים סידורים במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, ואולם רק מתקופת המנדט ואילך הייתה לכך השפעה כמותית ממשית על היצע הסידורים שהיה זמין לתושבי הארץ.

בשל התפתחויות טכנולוגיות, חוקיות וכלכליות, מאז המחצית השנייה של המאה התשע עשרה הוצף השוק היהודי הבינלאומי, באופן גובר והולך, בספרות קודש ביתית וקהילתית שנמכרה במחירים נמוכים במיוחד. זו הופקה עדיין בעיקר במרכזי הדפוס הוותיקים, באירופה ובאימפריה העות'מאנית, אך הגיעה כאמור לכל רחבי העולם היהודי. כך החלו סידורים אחדים ובולטים יותר - דוגמת "תפלת החדש" הספרדי, שראה אור במהדורות רבות באיטליה, מאז ראשית המאה התשע עשרה - רוכשים לעצמם מעמד קנוני מעין הלכתי, בקרב מתפללים ומורי הוראה בקהילות רבות.

הנ"ל, הספר כסוכו תרבות בשנים ת"ס-ת"ס (1700-1900), תל אביב 2002, עמ' 71-72.

גם בהקשר של הפצת הסידורים וספרות הקודש - ראו: 'Sfarad sur les rives', 'Sfarad on the banks of the Danube. Sefardic literature in French, Spanish, Portuguese, Italian, Hebrew and Ladino', ed. by M. Lavi & G. Collin, *Revista de Literatura Sefaradí y Hebraica* [Sección de Hebreo], 57 (2008), pp. 149-211.

"ספרי יריד" פשוטים, לרוב חומשים, סידורים ודמיהם, שהבולט שבהם, לפחות מבחינה כמותית ומסחרית, היה סידור "אור מציון".

כמו זהותו העלומה של עורך הסיפור - גם האמן שעיצב את שער הפנימי והצורב בזיכרון נותר עלום שם. אמנם, המוסכמות האמנותיות שהאיור מתבסס עליהן מזכירות את אלו שבהן עשו שימוש אמנים מוכרים מאוד, בהם א"מ ליליין וזאב רבן (שכל הנראה עיטר את שער קובץ הקינות שהפיקה ההוצאה). עם זאת, שמו המלא של האמן אינו מוזכר, ומראה הכללי של עמוד השער - המשמר את דמותה של ירושלים בשלהי המאה התשע עשרה - תאם היטב את אופיו השמרני של הסיפור כולו.

כאמור, לאורך השנים זכה הסידור למגוון מהדורות שונות וייחודיות. כך למשל, לצד הסידור הקלאסי ("אור מציון השלם") הודפסו משנות השלושים שתי מהדורות של הסידור שהוגדרו "בשביל תינוקות של בית רבן": האחת בנוסח אשכנז - בלוויית הוראות והכוונה בעברית - והאחרת בנוסח חסידי (ספרד), שהייתה מלווה לפחות בתחילה בהוראות הלכתיות ביידיש. מהדורות אלו נבדלו אך במעט מן הסידור המקורי, והבליטו בעיקר את הגופנים הגדולים המופיעים בחלק מקטעי התפילה המרכזיים, והמקלים על התלמידים המצויים בראשית דרכם. מהדורות ייחודיות אחרות היו אלו שהופקו בשנות החמישים והשישים, ואשר במסגרתן הוצמדו לסידור בסופו - ובאופן מלאכותי במובהק - מספר

עמודים שבהם נכללו התפילות הלאומיות המוקדשות למדינה וליום העצמאות. זאת, מן הסתם בשל הצורך להתאימו לשיווק בקרב קהלים נוספים, ובהתאם לדמותה של ההוצאה, שהייתה אמנם שמרנית באופייה אך הזדהתה לפחות במידת מה עם המפעל הציוני.

החל בשנות השישים נוצרו עוד ועוד מתחרים לסידור הוותיק והנפוץ, ואלו נוספו על מתחרים ותיקים דוגמת "שירה חדשה" ואחרים. האתגר הגדול ביותר הוצב לבסוף מצידו של "רינת ישראל" הלאומי באופיו, שהחל מופיע במגוון נוסחים משנת 1970 ואילך, והציע למתפללים אלטרנטיבה עיצובית, אידאולוגית ולמדנית גם יחד. ואולם, במשך שנים עוד נהגו רבים להשתמש ב"אור

תפילה בגופן
של בית אבא

עלייתו והיעלמותו
של סידור "אור מציון"

במשך למעלה מזיכור שנים היה סידור
"אור מציון", הקודר והמיושן למראה,
אחד הסיפורים הנפוצים ביותר בארץ
ישראל. אמנם, הדפסתו הראשונה בארץ
התרחשה ככל הנראה רק בראשית שנות
השלושים, ואולם הדבר נעשה תוך שימוש
באמהות דפוס שהובאו מפולין, ושבאותו
השלב כבר היו משומשות ושחוקות למדי.

זאת, מאפייניו הבסיסיים נותרו על כנם עד הדפסתו האחרונה: חיסכון מובהק בדפים ובמרווחים; שימוש במגוון גדלים של אותיות - שלא תמיד ברור מה הביא לבחירתם ולדירוגם; הסתמכות על שיטת הפניות פנימיות מאתגרת במיוחד; וקודם לכול - שער פנימי מעוטר בציור נאיבי, שבמרכזו זיור קלאסי של ירושלים העתיקה התחומה בשני ענפי דקל.

סח, עיצוב והפקה. לעומת זאת, על ההוצאה שבמסגרתה ראה הסידור אור בארץ - לזין אפשטיין וותפיה המתחלפים - ידוע לא מעט. ראשיתה של ההוצאה בוילקוביטשקי שבליטא בשנת 1865, נוסדה בידי שמואל לזין אפשטיין, מצאצאיו של המהרש"א. שנים אחדות לאחר מכן עברה הוצאה לפעול בוורשה, ובראשית תקופת המנדט עקרה אף משם והועלתה אל. מאז העלייה ארצה התמקדה ההוצאה בעיקר בהפצה.

דתיים מובהקים. זאת, ככל הנראה הודות למחירו הזול, למשקלו הקל (גם בשל הנייר הדק), ובעיקר למעמדו כסידור שמרני מוכר, מקובל, אפילו אהוב.

מהדורותיו האחרונות של "אור מציון" הוכנו ככל הנראה באמצע שנות השבעים, ואולם גם בשנים שלאחר מכן נותר הסידור נפוץ למדי - בעיקר בקרב ציבור חרדי או שמרני, ובבתי כנסת של בני הדורות הקודמים. כיום, לעומת זאת, ניתן למצוא (לאחר חיפוש!) בבתי כנסת מעטים בלבד, כשהוא דחוק לפינת המדף או חבוי מאחורי סדרות חדשות של סידורים צעירים ומהודרים בהרבה. למרות זאת, אני מוצא עצמי שמח בכל פעם מחדש על ההזדמנות לדפדף ולהתפלל עוד פעם אחת דווקא בו, שזכויות כה רבות לו בעולמן של תפילה, כוונה וברכה.

לעיון נוסף:

1. ר' גפני, 'סידורי תפילה ובתי כנסת חינוכיים בארץ ישראל בתקופת המנדט', דור לדור מד (תשע"ג), עמ' 433-465 (בייחוד עמ' 441-443).
2. דפוס והוצאת האחים לוי אפשטיין ושותפיהם, ירושלים, רשימה ט, ירושלים ת"ש, עמ' 4-5.

"עיני הקורא תחזינה מישרים"

סידור "תפלת כל פה" והשפעתו

הרב יעקב שאול הלוי וינפלד עלה ארצה בשנת 1935. טרם צאתו לדרכו העלה על האונייה גם את ציוד בית הדפוס של אביו, דוד יואל וינפלד, מן העיר סאנוק שבפולין. כחלק מכלל הציוד הועלתה לארץ גם מכונה ליציקת אותיות עופרת, וכן מטריצות (אמהות דפוס) נושנות, שאין לדעת היכן ומתי נוצרו, ולהדפסתם של כמה ספרים שימשו עד אז. כמה עשרות שנים מאוחר יותר, נוצר ועוצב על בסיסן הסידור שעתיד היה להפוך לנפוץ ביותר

בארץ ישראל, ולהשפיע על עשרות סידורים שיבואו אחריו.

בירושלים התיישב וינפלד סמוך למאה שערים, שם הקים מחדש את בית הדפוס המשפחתי - לימים הוצאת "אשכול". לאורך השנים עסקה ההוצאה בעיקר בהפקת ספרי קודש בסיסיים, תוך הקפדה מוצהרת על שימוש באותיות גדולות וברורות, ושאפה להקפדה על דקדוק והגהה. כך הודפסו במסגרתה הוצאות חדשות של ספר החינוך, שישה סדרי משנה, ספרי נביאים וכתובים מפורשים, וסדרת "מחזורי רבא" הזכורה והפופולרית כשלעצמה. ואולם, אין כלל ספק כי מפעלו המצליח ביותר של וינפלד - לפחות מבחינה מספרית - היה סידור "תפלת כל פה", שכבש תוך זמן קצר חלקים ניכרים מהשוק הארץ-ישראלי, ונותר מקובל למדי עד היום, למעלה מ-50 שנים לאחר הופעתו.

יש ריבוי אחר ריבוי "סידור השלם כל בו"

עולם סידורי התפילה נע במאות השנים האחרונות בין ייחודיות להכללה: מחד, נוצרים כל העת סידורים הכוללים בעיקר את התפילות הנאמרות בזמנים, במועדים או במקומות מסוימים. מאידך, נערכים ומופיעים סידורים המבקשים ללוות את המתפלל באשר הוא, בכל זמן ובכל מקום. אלו האחרונים כוללים, מטבע הדברים, גם תכנים הלכתיים או ליטורגיים שהמתפלל היומיומי אינו בהכרח זקוק להם, וממילא משתרעים על מאות רבות של עמודים. אחד הניסיונות הארץ

ישראליים הראשונים ליצור סידור כוללני מעין זה, היה ניסיונו של יעקב שאול וינפלד, מייסד הוצאת אשכול הירושלמית, בעריכת "סידור השלם". מהדורתו הראשונה של הסידור, שראתה אור משנת תש"ד (1944) בנוסח אשכנז ובנוסח ספרד, כבר כללה - כפי שהוכרז על השער בהבלטה - את כל ספר התהלים וכן את סדר המעמדות. מעקב אחר שלל המהדורות הנוספות של הסידור הפופולרי, שהופיעו בהמשך השנים, מגלה שבהדרגה הלכו ונוספו לו עוד ועוד רכיבים: הקריאות בתורה וההפטרות לשלוש רגלים; תיקון חצות; פיוטים; מהדורה חדשה לחלוטין של הסידור, שעתה נלווה לשמו גם התואר "כל בו", ושהכפיל את עוביו והגיע ל-800 עמודים בדיוק.

ושהכפיל את עוביו

תפילה לעוברי ימים
ותשמיץ קוד תחנונינו. כי אל שופע תפלה
ומתנון אלה: קרוב אלה: שופע תפלה:
באורון מוסיפים תפלה זו
ויהי רצון מלפניו שתשקבנו פרום סופה
מספר ומצער. ותוציא רוח טוב מאזרותיו
לתהיג את פנינת האור. ונסק כל פנהיגה
שינהגו אותה קראוי. ונהיגנו אל מהו חפצנו
למים ולשלוש בלי שום פסד. שפנה נפשי
ותצילני. אל אבוש כי חסיתי בך. ונאחזנו בקרן
יה. ונשתה נער עולם תלונה. (ע"כ מוסיפין באורון):
ואמר נ"ס: ונעקב תלך לדרךנו נפגעונו מלאכי
אלהים: ונאמר נעקב נאשר ראש פנהגה אלהים
זה. ונקרא שם המקום שהוא מתקן:
יכוין בחיבת ראש ה"ח רפאל אוריאל מיכאל. ובגדיאל
נכלל בשם אלהים מדה תגבורה.
אח"כ אומרים לי פעמים לישועתך. וייופעמים ויהי נועם.
ה פעמים יברכך. ה פעמים המלאך הגואל. סוף לוי"ה:
ואמר נ"ס: ונשעו. ונהי חמת אלהים על הקדושים
אשר קביעותיהם ולא קדמו אחרי גני נעקב:
ואמר נ"ס פעמים מסוק. המלאך הגואל:
ג"ס לישועתך קוית' ונ"ס: ב"ס הנה אנכי שלם

תפילה לעוברי ימים
תלך לקנין לשקרה בדרך. ונעקבאך אל
הסקים אשר תכנתי:
ואמר ג' פעמים. ברכת כהנים. ה פעמים. ויהי נועם.
יכוין בספוק. כיון מלאכיו יצורה לך. סוף. ויהי נ"ס:
והוא שם מסוגל לסמירה:
ואמר אלה סתר לי סתר תצנני. קני שלם
תסובבני סלה: בקחו בני צני עד כי בנה
ז' צור עולמים: ונ"ס: ונעמו וסן. ונ"ס: ונעמו
את עמו בשלום: ונ"ס: צבאות עקנו. מסגב לנו
אלהי נעקב סלה: ונ"ס: צבאות אשרי אדם
בסם קד: ונ"ס: הושיעה תפלך נעננו ביום-
קראנו: ויכוין ר"ח יב"ק.
ואמר. סיר למעלות אשא עיני ונ"ס:
מזה מגדל עז שם ונ"ס: ורוח צדיק ונשגב:
בשם ונ"ס: אלהי ישראל מימיני מיכאל. ומשמאל
גבריאל. ומלפני אוריאל. ומאחורי קראל. ונעל
לאשי שכינת אל:
דרך לדרךנו לשלום. לא ילך בעיני יותר מן ג' פיסאות.

כמו גרסתו הקודמת, גם סידור "השלם כל בו" זכה למהדורות מקבילות בנוסח אשכנז ובנוסח ספרד. עיון בתוכן העניינים של הסידור החדש, מגלה כי אכן נוספו בו תכנים שונים, שהפכוהו לסידור המלווה את המתפלל - אם יחפוץ בכך - לאורך כל השנה כולה, ובכל מעגלות חייו. כך, למשל, נכללו בו כעת לא רק תפילות שלושת הרגלים, כי אם כל תפילות הימים הנוראים (אם כי עדיין ללא חזרת הש"ץ); תפילות שנהוג לאמרו בכותל המערבי (מספר "שערי דמעה"); תפילת הדרך בנוסחאותיה המלאות ביותר; סדר הפרשות תרומות ומעשרות; וטבלה מפורטת של דיני ההפסקות בשעת התפילה, שהוצמדה לכריכתו האחורית של הסידור, ושנלוו לה "הערות והוספות" מפורטות.

אמנם, מבחינות רבות ניתן להתייחס ל"סידור השלם" - גם בגרסת ה"כל בו" הנדונה כאן - כהמשך למגוון רחב של סידורים כוללניים שראו אור עוד בחוץ לארץ, חלקם תחת אותו השם בדיוק. אולם, לפחות במובנים מסוימים ניתן להבחין בסידור גם ברוח הזמן, ובצרכיו של המתפלל בן התקופה המצוי כבר בארץ ישראל. כך, למשל, נוספה בו לצד תפילת הדרך המקובלת לא רק "תפילה לעוברי ימים ונהרות", כי אם גם תפילה מיוחדת המיועדת למתפללים הטסים באוורון. בה במידה כלל הסידור, כאמור, את סדרי הפרשת התרומות והמעשרות, שסידורי חוץ לארץ לא נזקקו להם, ברובם המכריע, מאחר שנועדו למתפללים שמצוות התלויות בארץ לא היו חלק משגרת חייהם. כך, הגם

לשדרג את המהפכה

"רינת ישראל",
המהדורה החדשה

במבט לאחור, אין כל ספק כי הפקת סדרת סידורי "רינת ישראל", משנת 1970 ואילך, הייתה מהפכה של ממש בנוף סידורי התפילה בישראל. זאת, הן מבחינה עיצובית, הן מבחינה תוכנית והן מבחינה אידאולוגית. החידושים הרבים שהציעה הסדרה למתפללים - ותפוצתה מעוררת ההשתאות - שינו לבלי שוב רכיבים לא מעטים בסידור הציוני-דת, והביאו ליצירתם של מגוון סידורים נוספים בהמשך השנים: אלו

נסמכו על חידושיה המקוריים של הסדרה האהובה, אך ביקשו להוסיף עליה, לשפרה ולעדכנה. כמעט חמישים שנה לאחר הפקת הסידור הראשון בסדרה - גם כתגובה מאוחרת לכל אותם סידורים חדשים - החליטה הוצאת "מורשת" להפיק מהדורה חדשה ומעודכנת של הסידור, שתתבסס על זו המקורית, אך תענה גם על ציפיותיו של המתפלל החדש, שהתפתח לא מעט בצרכיו ובהרגליו.

על עריכת המהדורה החדשה הופקד הרב והעורך יואל קטן, והסידור הראשון שהופיע בשנת תשע"ז - כמו בסדרה המקורית - היה בנוסח ספרד. שנתיים מאוחר יותר הופיע גם סידור בנוסח אשכנז, ובהמשך עתיד להופיע אף הסידור הספרדי-מזרחי בסדרה. בהקדמה למהדורה החדשה פורטו עיקרי החידושים ששולבו בה - מרביתם רכיבים שבמהדורה המקורית נראו מן הסתם בלתי נדרשים או מיותרים. הנוסח החדש, ובמיוחד הניקוד והדקדוק, שולבו

סידור רִנַּת יִשְׂרָאֵל

נוסח אשכנז

עורך מסודר ומבואר בידי
הרב שלמה טל ז"ל

מהדורה חדשה

ההדיר
הרב יואל קטן

"מורשת" הוצאת ספרים בע"מ
נרפס בעיר הקודש ירושלים ת"ו
תשע"ט

ותה, וכלל את כל התפילות הלאומיות במקומן הראוי: הן בתפילות השבת, והן על רציף הסידור הופק בשלושה נוסחים - ספרד, אשכנז ועדות המזרח - ואין כלל ספק שבעצם נוסח ההוצאה - כמו גם מכירתו הפומבית בחנות ברח' מאה שערים - היה לא מעט מן החידושים של הסידור בו גם את התפילה שזכתה לכותרת "מי שברך לשבויים", ואשר תפוצתה (המסורת קוות!) מצומצמת בהרבה. אמנם, חרף הישראליות המופגנת של הסידור, גם במהדורה זו על כנם קטעי התפילה הנאמרים רק בחו"ל (בין השאר בתפילת ערבית), ואולם אין בכך צבתדמיתו החדשה והמוקפדת.

אחיו הבכור - גם סידור זה זוכה בשנים האחרונות לתפוצה נאה מאוד, הן בבתי כנסת וגם מוסדות חינוך המחלקים אותו לתלמידיהם (זאת, חרף העובדה שהנוסח המופיע בו אינו עשוי טון, כפי שניתן לראות למשל בנוסחי הקדיש בסידור אשכנז). האם מבשר הדבר על שינוי ותר, העתיד להתחולל ביהדות החרדית ובתפילותיה? ספק רב. אולם אני כשלעצמי, לכתוב בסידור ושמח באותיותיו.

לאמרם בערי המערב, וגם בארץ ישראל". שיטתו זו של הרב אבורביע, יש לציין, הייתה קרובה למדי לזו של הרב ב"צ עוזיאל, שעמו עמד בקשרים, ובשנותיו האחרונות יצא לאור ספרו, "נתיבי עם", שבו פיתח עוד את שיטתו בהקשרים הלכתיים ורוחניים. בעניין זה, מעניין לציין שהשפעתו הציבורית לא נעלמה גם לאחר פטירתו: בשנת 1976 הופיע הסידור המזרחי בסדרת "רינת ישראל", שיעורו, שלמה טל, נסמך במידה רבה על הערותיו של הרב אבורביע על נוסח התפילה ומנהגיה. עיצובו הגרפי של הסידור היה נאה למדי: האותיות היה ברורות וחדות ברובן, גופני התפילה שנבחר היו מתקדמים במידה, והניקוד והוראות הקצרות הודפסו אף הם באופן מוצלח. עם זאת, מסתבר שהוא לא זכה להצלחה רבה: חרף העובדה שעותקים ממנו יוצאו גם אל מעבר לים, ונמכרו בחנות הספרים של חכם מימון עובדיה בצפרו, הסמוכה לעיר פאס, לא זכה הסידור ליותר ממהדורה אחת, וכיום ניתן למצוא רק בספריות אחדות בלבד. עם זאת, השניים המשיכו בפעילותם סביב בית הכנסת ועולמו גם בהמשך השנים. על הרב שלוש, שהתגורר בשכונת מחנה יהודה, סופר שהיה מחלק את תפילות השבת בין כלל בתי הכנסת המערביים בירושלים, כדי שייפגש עם כלל בני עדתו, ואילו הרב אבורביע היה לימים ממייסדי בית הכנסת הספרדי הגדול בפתיח תקווה. עוד קודם לכן הדפיס בירושלים מספר סידורים נוספים: אחד מהם היה גרסה מקומית לסידור הנפוץ "תפלת בני ציון", וסידור נוסף הודפס על ידו בשנת תש"ב - כנראה גרסה מלאה של הסידור המקורי שאותו יצר במקור עם שותפו. כך, גם אם "שלום ירושלם" עצמו לא זכה לתהודה רבה, הרי שאת כלל פעלם של השניים בתחום התפילה הארץ-ישראלית, כדאי וראוי להזכיר.

לעיון נוסף:

1. צ"ר אביב, 'טיטואן - ירושלים - פתיח תקווה: 'נתיבי עם' הרב עמרם אבורביע', **ברית** 29, עמ' 20-13.
2. א' אלמאליח (עורך), **ספר הוד יוסף**, ירושלים תשכ"ו.

משולחנו של האדמו"ר הזקן

סידור "תהלת ה'"
(מאת יהושע בהר"ב)

הסידור המזוהה ביותר עם בתי כנסת שבהם מתפללים חסידי חב"ד, בכל רחבי העולם, הוא סידור "תהלת ה'", ע"פ נוסח האר"י ז"ל. סידור זה, שזכה לעשרות מהדורות ולתפוצה רחבה במיוחד, הוא גלגולו של הסידור המכונה "סידור אדמו"ר הזקן", שנתקן בידי בעל התניא זצ"ל, הרב שניאור זלמן מלאדי. על פי המסורת החב"דית, "כשתיקן (אדמו"ר הזקן) הסידור - היו לפניו ששים סדורים מנוסחאות שונות, ומכולם בירר וליבן את

הנוסחא שבסידור שלו". אמנם, מאז הדפסת סידורו המקורי של האדמו"ר הזקן לראשונה, בשנת תקס"ג (1803), הוכנסו בו שינויים ותוספות שונות, אך אלו נעשו רובם ככולם על פי הוראותיהם של אדמו"רי החסידות לדורותיה, ובייחוד האדמו"ר האחרון.

סידור "תהלת ה'" עצמו, הודפס לראשונה בשנת תש"ה, בתקופת כהונתו של הרבי הקודם (הרי"צ), בידי "המרכז לענייני חינוך עבור תלמידי בתי הספר היהודיים בארצות הברית", ובהוצאת קה"ת (קרני הוד תורה). על עריכתו הופקדו חתנו וירשו של הרי"ץ - ר' מנחם מנדל שניאורסון - ולצידו הרב ניסן מינדל. כאמור, מאז המהדורה הראשונה ועד היום הודפס הסידור בעשרות מהדורות, אחדות מהן בשפות אחרות.